

SEVİNÇ ÇOKUM'UN HİLAL GÖRÜNÜNCE ROMANINDA KIRIM TÜRKLERİ

Ayvaz MORKOÇ*

ÖZET

Sevinç Çokum'un Hilal Görününce romanı, Kırım Türklerinin 1853-1856 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşı sırasındaki ve savaş sonrasındaki durumunu gözler önüne sermektedir. Yazarın, yoğun bir ön hazırlık sonrası kaleme aldığı eser, Kırım Türklerine ait zengin bir içerik taşımakla birlikte, onların istek, hayal ve beklentilerini de dile getirmektedir.

Bu makalede Hilal Görününce romanından hareketle Kırım Türkleri ele alınacak, onların vatan, millet kavramlarına yaklaşımları irdelenecek, toplumsal ve kültürel özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sevinç Çokum, Hilal Görününce, Kırım Türkleri

CRIMEAN TURKS IN SEVİNÇ ÇOKUM'S NOVEL TITLED HİLAL GÖRÜNÜNCE

ABSTRACT

Sevinç Çokum's novel "Hilal Görününce" reveals the condition of Crimean Turks during Ottoman-Russian war made between 1853 and 1856. The novel which was written by the Çokum after making an intensive preliminary preparation period depicts wishes, dreams and expectations of Crimean Turks at that time as well as bearing a rich content belonging to Crimean Turks.

In this article, considering the novel "Hilal Görününce", Crimean Turks will be handled and their wishes and expectations will be determined; their approaches towards the concepts of motherland and nation will be determined; and assessments will be made in relation to their social and cultural features.

Key Words: Sevinç Çokum, Hilal Görününce, Crimean Turks

1. Giriş

Türk Edebiyatında 1970'li yılların başından itibaren kendini göstermeye başlayan Sevinç Çokum, eserlerinde daha çok büyük şehrin alt ve orta gelir grubuna mensup insanlarını konu edinmiştir. Onların yalnızlık, çaresizlik, dayanışma gibi duygularını ele alıp özenli bir Türkçe ile işlemiş, iç dünyalarını çözümlenmeye çalışmıştır.

Sevinç Çokum'un eserlerinde tarihî olaylar, göç ve özellikle de dış Türkler, dikkat çeken konular arasında yer alır. O, Türk edebiyatında dış Türkler meselesine, Türklerin dış ve iç göçüne eserlerinde yer veren az sayıdaki yazarlarımızdan biridir. (Ayata 2008, 99-100) Bir göç romanı

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: ayvazmorkoc@gmail.com

olan *Çırpıntılar*'da (Çokum 1996, 288 s.) Türkiye'den Avustralya'ya çalışmak üzere giden bir Türk ailesinin yaşadığı uyumsuzluklar gözler önüne serilmiştir.

Türkiye Türklerinin millî mücadele yıllarının toprak ve vatan ekseninde ele alınıp işlendiği *Ağustos Başağı* (Çokum 2009, 396 s.), tarihî roman kimliğine sahiptir. Sevinç Çokum, eserde Osmanlı Devleti'nin temelini atıldığı yer olan Söğüt'ü merkez almış, buradan hareketle batı cephesindeki millî mücadeleyi anlatmaya yönelmiştir. Hem cepheyi, hem de cephe gerisini önce gerçek belgelerden ve o dönemi bizzat yaşamış kişilerin ifadelerinden yararlanarak kafasında oluşturmuş, ardından da romanı buna göre kurgulayarak anlatmıştır.

Vatan ve millet sevgisinin işlendiği tarihî romanlardan biri olan *Hilal Görününce* (Çokum 1984, 335 s.), gerek yayımlandığı yıllarda, gerekse günümüzde Çokum'un en çok okunan eserleri arasında yer alır. Kırım Türkleri'nin 1853 ile 1865 yılları arasında maruz kaldıkları zulmü dile getiren eser, zengin bir tarihî içeriğe sahiptir.

Sevinç Çokum, önemli sayıdaki roman ve hikâyesinde millî kimlik kavramı üzerinde durmuştur. O, millî kimliği; dil, din, devlet, tarih, gelenek, görenek, sanat gibi unsurlardan meydana gelen değerler manzumesi olarak görmektedir. Türk dünyasına yönelik ilgisi bilinen Çokum, Kırım Türkleri aracılığıyla dünya üzerindeki tüm Türklerin vatan sevgisine de dikkat çekmektedir. (Morukoç 2009, 1575)

Rus baskı ve zulmü neticesinde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Kırım Türkleri, millî benliklerini koruma gayreti içindedir. Çokum'un Hilal Görününce romanında ortaya konulan Türk kimliği, Ruslarla iç içe yaşayan Türklerin kimliklerini koruma ve bunu korunmuş bir halde arkadan gelen nesillere iletme şeklindedir. (Şahin 2011, 153)

Eserde ele alınan tarihî dönemin, Türk'ün yok olmakla karşı karşıya kalıp bin bir zahmetle yeniden ortaya çıktığı, tekrar toparlandığı bir dönem olması Sevinç Çokum'un Türk tarihine bakışını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. (Yılmaz 1999, 143)

Eserlerine taşıdığı konular bakımından Türk milletinin kritik dönemlerine eğilmesi, kültürü ön plana çıkarmasına sebep olmaktadır. Yazar, kültüre kimliği belirleyen bir fonksiyon yükleyerek onu Türklerin ayakta tutucu gücü olarak ortaya koymaktadır. (Coşkun 2009, 298)

Çokum, bu eseri Kırımlı olan eşinin ailesinden yola çıkarak yazmıştır. Romanı kaleme almadan önce yoğun bir hazırlık dönemi geçirmekle birlikte, zengin malzeme de derleyen yazar, Kırım Türk toplumunu derinlemesine incelemiştir. (Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi 2004, S: 51, 36)

2. 1853-1856 Osmanlı Rus Savaşı Hakkında Bazı Bilgiler

Hilal Görününce'yi tam olarak anlayabilmek için romandaki vakaların cereyan ettiği Kırım'da 1853-1856 yılları arasındaki tarihî gelişmeleri ana hatları ile gözden geçirmek gerektiği kanaatindeyiz. Kırım ve havalisi uzun yıllar Rusya'nın ele geçirmek için mücadele ettiği stratejik bir bölge olmuştur. Kırım Türkleri doğal olarak Osmanlı Türklerine daima olumlu bakmış, zorda kaldığında da onlardan yardım ve destek beklemiştir.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 17. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında 11 büyük savaş meydana gelmiş, bunlardan 5 tanesini Rusya, 6 tanesini ise Osmanlı Devleti resmen kazanmıştır. Hilal Görününce romanının ana ekseninde yer alan ve Kırım'ı da içine alan Osmanlı-Rus savaşı 1853 ile 1856 yılları arasında cereyan eder.

Çar Nikola, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği ultimatomun kabul edilmemesi üzerine Osmanlılarla savaşa girmeye karar verir. Rus kuvvetleri, 22 Haziran 1853'te o yıllarda Osmanlı denetiminde olan Eflak ve Boğdan'ı işgal ederler. Bu gelişme Ruslar ile Osmanlılar arasında yeni

bir savaşın başlama sebebi olacaktır. Rusya, o sırada güçlü durumda bulunan Avrupa devletlerine Eflak ve Boğdan'a girmekteki amacının daha önceden Rusya ile Osmanlı Devleti arasında varılan anlaşmaların hayata geçirilmesi olduğunu söylemektedir. Padişah Abdülmecit, savaş durumunu kabul ederek Şumnu'da bulunan Osmanlı ordusu komutanı Ömer Paşa'ya savaş talimatı verir. Paşa, 4 Ekim 1853'te Rus orduları komutanı Gorçakof'a ultiimat vererek Eflak ve Boğdan'ı 15 gün içinde terk etmesini ister. Bu sırada Osmanlı orduları Rusya'ya karşı Rumeli ve Anadolu'da bazı başarılar elde ederler. Ancak 30 Kasım 1853'te fırtına nedeniyle Sinop limanına sığınmış bir Türk filosu, Rus filosu tarafından yakılarak yok edilir. Osmanlı Devleti'nin uğradığı Sinop felaketi, Fransa ile İngiltere'nin Rus donanmasının gücünü anlamalarına vesile olur. Artık İstanbul ve boğazların Rus tehdidi altında bulunduğu açıkça ortaya çıkmıştır. (Karal 1988, 218 ve sonrası)

İngiliz ve Fransızlar, çoğunlukla düşmanca tavır takındıkları Osmanlı Devleti'ne, bu kez Rusya meselesinde yardım edeceklerdir. Zira Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'de güçlenmesi ve önemli avantajlar elde etme noktasına gelmesi İngiltere ile Fransa'nın çıkarlarına ters düşmektedir. Londra ve Paris kabineleri ortak ultiimat vererek Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle ilgili taleplerinden vazgeçmesini isterler. ultiimatın reddedilmesi üzerine İngiltere ve Fransa 12 Mart 1854'te Rusya'ya savaş ilan ederler. Ardından İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Prusya aralarında anlaşarak Rusya karşısında bir cephe meydana getirirler. Bu durum karşısında Rusya; İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'yle savaşa girer. Savaş, Doğu Anadolu, Rumeli, Baltık ve Kırım olmak üzere dört cephede cereyan etmektedir. Ruslar, Rumeli'de bazı küçük başarılar elde ederse de istedikleri sonuca ulaşamazlar. Rusya'yı barışa zorlamak için Kırım'a saldırmayı çıkar yol olarak gören müttefiklerin amacı ilk etapta Sivastopol'u ele geçirmektir. Ruslar, yaptıkları güçlü direnişlerle müttefiklerin kısa zamanda başarı elde etmelerine engel olurlar. Kırım'da cereyan eden savaş sırasında Kırım Türkleri büyük sıkıntılar yaşarlar. Bununla birlikte Osmanlı Türklerinin buraya yeniden hâkim olma ihtimali, Kırım Türklerini sevindirmektedir. Bu sırada Çar Nikola'nın ölmesi ve yerine 2. Aleksandr'ın geçmesi, Ruslarda savaştan zaferle çıkılacağı beklentisine son vermiştir. Yeni Çar, müttefiklerle barış yapmak zorunda kalır. (Karal 1988, 218 ve sonrası)

Kırım'da gerek galip olan müttefiklerin, gerekse yenilgiye uğrayan Rusların insan kayıpları büyük olur. Bu sırada Kırım Türklerinden çok sayıda kişi hayatını kaybeder. Binlerce Kırım Türkü, ata topraklarını bırakarak daha güvenli yerlere göç etmek zorunda kalır. Savaş sonunda Rus tehlikesi bir süreliğine ortadan kalkar. Osmanlı Devleti yeniden Avrupa'nın büyük devletlerinden biri olarak kabul edilir. Bu savaş neticesinde, bazı gelişmeler ilk bakışta Osmanlı Devleti'nin lehine gibi görünse de, Avrupa devletlerinin kaypak tutumları beklenen olumlu sonuçları engellemiştir. Bununla birlikte Rusya, üç müttefik devlete kafa tutmakla, hatırı sayılır bir devlet olduğunu gösterir. Sivastopol'da donanması ve tersaneleri yakılmış olsa da kara kuvvetleri müttefiklerce imha edilememiş olan Rusya, daha önce bazı anlaşmalar sayesinde elde ettiği avantajları kaybeder. Sınırlarını Balkanlar yönünde genişletme imkânını kaybeder. Anlaşmanın Osmanlıyı koruyan maddeleri nedeniyle Osmanlı Devleti'ndeki emellerini gerçekleştirmeyle ertelemek zorunda kalır. (Karal 1988, 218 ve sonrası)

3. Hilal Görününce Romanının Muhtevası ve Olay Örgüsü

Roman, Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Dede Korkut veya Korkut Ata karakterine benzer nitelikler taşıyan Felekzâde Arif Çelebi'nin açıklamalarıyla başlar. Felekzâde, anlatacağı hikâyenin Kırım'la ilgili olduğunu belirttiikten sonra, buranın tarihî geçmişini nakletmeye girişir. Kırım'da hüküm süren Türk soylu toplulukların Hunlar, Hazarlar, Kumanlar, Peçenekler, Selçuklular ile Altınordulular olduğunu söyler. Eski zamanlarda Tuna'dan Ural Dağları'na kadar uzanan geniş bölgenin merkezi durumundaki Kırım'da bazı etnik azınlıklar bulunmakla birlikte, o dönemde asıl söz sahibinin Türkler olduğunu vurgular. Daha sonra Fatih Sultan Mehmet, ordularını bölgeye sevk

ettiğinde Osmanlı Türkleri ile Kırım Türklerinin birbirine kavuştuğunu, ancak Rusya'nın çeşitli entrikalarla bu iki topluluğun arasını bozmaya çalıştığını ifade eder. Sonunda Çariçe Katerina'nın zamanında Rusya hile ile Kırım'ı ele geçirir. Buradaki halkın önemli kısmı yüzyıllardan beri kendilerine ait olan ata topraklarını terk etmek zorunda kalırlar. Rusya'nın kasıtlı stratejik müdahaleleri sebebiyle buradaki nüfus yapısı ve toprak dağılımı sürekli Kırım Türklerinin aleyhine değişiklik göstermiştir.

Felezkâde Arif Çelebi, Kırım Savaşı sırasında Kırım Türklerinin başlarına gelenleri anlatan Hilal Görününce'nin bir tarih kitabı değil, roman olduğunu söyler. Eseri başta Kırım Türkleri olmak üzere, bütün dünya Türklüğüne armağan ettiğini ifade ederek geleceğe yönelik iyi dileklerini belirtir. Felezkâde'nin açıklamalarından sonra gelen asıl bölümün başında 1853 tarihi bulunur. Eserde Kırım Türklerinin 1853 ile 1865 yılları arasındaki dönemi işlenmiştir. Bu yıllar, Rusya ile Osmanlı Devleti'nin Kırım'da karşılıklı güç mücadelesine giriştiği ve ardından da savaştığı bir dönemdir. Hilal Görününce, savaşın devam ettiği ve etkilerinin en yoğun biçimde hissedildiği dönemde, Kırım Türklerinin maruz kaldığı zulmü aksettiren bir ayna görevindedir.

Hilal Görününce romanının şahıs kadrosunun ekseninde Nizam Dede yer almaktadır. Çalışkan, dürüst ve mert olan Nizam Dede, gerek kendi ailesinde, gerekse çevresinde sözü dinlenen tecrübeli ve nüfuzlu bir kişidir. Küçük yaştan itibaren babası tarafından vatan ve millet sevgisiyle büyütülmüştür. Romanda olumlu yönleriyle öne çıkarılan ve her şeyden önemlisi bilge kişi nitelikleriyle sunulan Nizam Dede, Bahçesaray'ın en itibârlı şahsiyetlerindedir. Eşi Altın Hanım, oğlu Giray Bey, gelini Şirin Hanım, torunları Bahadır ve Nurdevlet ile kendi halinde bir hayat sürmektedir. Etrafindakilere karşı cömert davranışlarıyla dikkat çeken Nizam Dede, Türklere ait zengin bir destan dağarcığına sahiptir. Anlattığı destanlarla yakın çevresindeki insanların sevgisini kazanmıştır. Kırım'ın bağımsızlığı için büyük mücadele vermiş olan Çorabatır'ı diğer destan kahramanlarına kıyasla daha büyük bir şevkle anlatmaktadır. Ustaca dillendirdiği Çorabatır destanı aracılığıyla uzun zamandan beridir köylülere vatan, millet sevgisi ve bağımsızlık fikri aşılamağa gayret etmiş; yakın çevresindekileri millî duyarlılığa sahip insanlar olarak yetiştirmeye çalışmıştır. O yıllarda Rus zulmü altında bulunan ülkesinde, yeni bir Çorabatır'ın çıkıp Kırım'ı bağımsızlığa kavuşturacağı beklentisi içindedir.

Nizam Dede'nin oğlu Giray Bey, okumaya, eğitime değer veren bir kişidir. Giray Bey'in eşi Şirin Hanım ise tuttuğunu koparan, sağlam iradeli genç bir kadındır. Nizam Dede'nin, Arslan Bey adında iri yapılı, güçlü, gözünü budaktan esirgemeyen bir yeğeni vardır. Yiğitlik ve cesaretiyle Bahçesaray'da nam salan ve eşi Göknur Hanım'ı genç yaşta kaybetmiş olan Arslan Bey, yaratılışı gereği kimi zaman başına buyruk hareket etmektedir. Nizam Dede, sakin bir mizaca sahip olan oğlu Giray Bey'e kıyasla, yiğitliğiyle öne çıkan yeğeni Arslan Bey'e, daha fazla değer vermektedir. Bu durum hem Giray Bey'i, hem Altın Hanım'ı, hem de Şirin Gelin'i rahatsız etmektedir.

Akmesçit'te büyük bir çiftliğe, geniş arazilere sahip İgor Gregoroviç adlı Rus, Hacı İbrahim Köyü'nün çayırılık alanlarına göz dikmiştir. Sahip olduğu toprakları sürekli çoğaltmak istemektedir. Daha önce başka Rusların da yaptığı gibi, rüşvetle Rus mahkemelerinden kendi lehine karar çıkartıp bir oldu bitti ile köyün topraklarını ele geçirmek düşüncesindedir. Bu gelişmeden haberdar olan Arslan Bey, Gregoroviç'in topraklarını görmeye gider. Arslan Bey ile Gregoroviç hoş olmayan bir biçimde tanışırlar. Kırım Türklerinin düşmanı olan Rusları, kendi kişiliğinde temsil eden Gregoroviç; acımasız, çıkarıcı, kibirli ve zevkine düşkün birisidir. Rus ordusunda görevli bir subay olan Gregoroviç, Arslan Bey'in namlı bir pehlivan olduğunu öğrenir. Malikânesindeki konuklarının önünde güreş yapma teklifinde bulunursa da bu isteği Arslan Bey tarafından reddedilir. Vatan ve millet sevgisi üst düzeyde olan Arslan Bey, Gregoroviç'i ve genel olarak da Rusları işgalci olarak görmektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Bir süre sonra Arslan Bey, Bahçesaray'ın sevilen şahsiyetlerinden Şahbaz Bey'in Ruslarca hapsedildiğini öğrenir. Etrafındakilere haber vermeden Gregoroviç'in yanına giderek güreş teklifini kabul ettiğini bildirir. Amacı güreşi kazanınca karşılığında Şahbaz Bey'i serbest bıraktırmasıdır. Yapılan güreşi kazanan Arslan Bey, Şahbaz Bey'i hapisten kurtarmaya muvaffak olur.

Kırım Türkleri, Bahçesaray yakınlarına kadar gelen Osmanlı ordusunun, kendilerini Rus esaretinden kurtaracağını ümit etmektedir. Nizam Dede, köyden güvendiği kişilerle birlikte Osmanlı ordusuna yapacağı yardımı planlamaktadır. Buna göre Arslan Bey, tüm köylüleri Osmanlı ordusuna yardım konusunda bilinçlendirecek, Rus baskılarına direnmelerini isteyecektir. Arslan Bey, yakında bulunan Osmanlı ordusuna ulaşarak komutana samimi niyetlerini açıkça anlatır. Bahçesaray civarını iyi tanıdığı için Osmanlı ordusuna kılavuzluk yapar; ordunun Rus askerlerine ulaşarak onları etkisiz hale getirmesini sağlar.

Nizam Dede, Arslan Bey'in yaptıklarını sonradan haber alınca bu duruma çok sevinir. Zira Arslan Bey'in Kırım Türklerinin hâmisî ve kurtarıcısı olarak gördüğü Osmanlı ordusuna yaptığı kılavuzluk Nizam Dede'yi derinden etkilemiştir. Bu olaydan sonra Şirin Gelin, eşi Giray Bey'den, Arslan Bey gibi Kırım'ın kurtuluşu ve bağımsızlığı için mücadele etmesini ister. Romanın genelinde vatan sevgisi taşımak, düşmana karşı cesur olmak ve yiğitlik yapmak üstün meziyetler olarak sunulmaktadır.

Giray Bey, bölgenin sevilen kişilerinden Hacı İsa Bey'in oğlu Yakup'un, Rus askerlerince arandığını öğrenir. Babası Nizam Bey, eşi Şirin Hanım ile yakın çevresine cesaret ve kahramanlığını ispatlamak için bunun bir fırsat yakaladığını düşünür. Etrafındakilere haber vermeden Hacı İsa Bey'in evine tek başına gider; bulamayınca ormana yönelir. Burada Rus askerlerinin Yakup'un yerini öğrenebilmek için Hacı İsa Bey'e işkence yaptıklarını görür. Olaya müdahale eden Giray Bey, işkenceci Rus askerlerinden birini öldürür. Kaçarken arkasından yetişen diğer Rus askerlerine yakalanır; hem kendisi hem de atı orada katledilir.

Giray Bey'in ölümünün üzerinden bir süre geçtikten sonra Nizam Bey'in isteğiyle Arslan Bey ile Şirin Gelin evlenir. Bu durum kocasını kaybeden kadının, eşinin erkek kardeşi veya eşinin yakın akrabasıyla evlendirilmesi uygulamasına örnektir. Türk toplulukları arasında zaman zaman karşılaşılan bu töre, eşini yitiren kadının aile içinde kalmasını temin etme amacı taşır. Arslan Bey, Giray Bey'in intikamını almak için inceden inceye planlar hazırlamaktadır. Uzun aramalardan sonra Giray Bey'i katleden Rus askerlerini bularak onları öldürür. Bundan Nizam Dede de dâhil olmak üzere kimsenin haberi yoktur.

Köylüler, Arslan Bey'e Gregoroviç'in Hacı İbrahim Köyü'nün çayırılık alanına el koyduğunu haber vererek kendisinden yardım talep ederler. Arslan Bey, Gregoroviç'e giderek zorla aldığı toprakları sahiplerine geri vermesini ister. Gregoroviç isteği geri çevirdiği gibi, Arslan Bey'in Osmanlı ordusuna yardım ettiğini söyleyerek onu tehdit eder. Bunun üzerine aralarında kavga başlar. Güçlü vücut yapısına sahip Arslan Bey, Gregoroviç'i epeyce hırpalar ve nehre sürükleyerek boğmaya yeltenir. Arslan Bey, Hacı İbrahim Köyü'nün topraklarından elini çekmesini söyleyerek onu öldürmekten vazgeçer. Bu durumu hazmedemeyen Gregoroviç, emrindeki askerlerle birlikte Arslan Bey'in peşine düşer. Ona ormanda büyük bir tuzak hazırlar. Arslan Bey'le askerler arasında zorlu mücadele yaşanır. Dipçik darbesiyle bayılan Arslan Bey, el ve ayakları bağlanarak bilinmeyen yere götürülür. Ondan bir daha haber alınmaz.

Eserde Arslan Bey ile İgor Gregoroviç arasındaki mücadele köklü düşmanlığın bulunduğu bölgede bir güç gösterisiyle devam etmiş olsa da, bu gösteri fertler arasında kalmamıştır. Rusların hâkimiyeti dolayısıyla Türklerin aleyhine gelişmiştir. Arslan Bey'in tuzağa düşürülmesiyle de şahıslar arasındaki mücadele biter. Romadaki karakterler, çok canlı ve yaşanan hayat içinde tasvir

edilmişlerdir. Eserde savaşı olmayan Kırım Türk köylülerinin, Kossaklara karşı güçlü direnç gösterememesi iç burkucu tasvirlerle anlatılır. (Enginün 2000, 316)

Bu olayların üzerinden yıllar geçmiş, Nizam Dede'nin torunları Emircan, Nurdevlet, Bahadır büyümüş ve her biri gelecek vaat eden güçlü birer yiğit olmuşlardır. Kırım'ın bağımsızlık mücadelesini dedeleri, babaları ve amcalarından sonra artık onlar yüklenecelerdir.

4. Kırım Türkleriyle İlgili Bazı Unsurlar

Sevinç Çokum'un yoğun bir ön hazırlık sonrası kaleme aldığı bilinen Hilal Görününce romanı, içerdiği farklı ve zengin malzeme ile dikkat çekmektedir. Çokum, önce Kırımlı olan kayınpederi ve kayınvalidesinden, ardından da onların akrabalarından Kırım Türklerine ait zengin malzemeler derlediğini söyler. Bunlarla yetinmeyerek başka kaynaklardan da faydalandığını belirtir. (Aklın ve Bilimin Aydınlığında Eğitim Dergisi 2004, S:51, 18)

Hilal Görününce romanımda ise dış Türkleri anlattım. Bu romanı da eşimin ailesinden yola çıkarak yazdım. Eşimin ailesi Kırımlıdır. Kayınpederim ve kayınvalidemden bolca malzeme aldım. Onların Bursa'da oturan akrabalarından malzeme temin ettim. Akrabaların konuşmalarını, törelerini, geleneklerini, tekerlemelerini ayrıntılarına kadar inceledim. Sonra Kırımlıların Türkiye'deki lideri Müstecip Ülküsal'dan yararlandım. Onun "Emel" dergileri vardı. O dergilerde Kırım'ın gelenekleri ayrıntılı biçimde yer alıyordu. Romanımı yazarken çok faydalandım.

Romanda yer alan karakter isimleri bilinçli bir tercihin sonucu sembolik anlamlar taşır. Felekzâde Arif Çelebi, bilgili, görmüş-geçirmiş kişi olarak tanıtılmaktadır. Felekzâde ismi; tecrübeyle donanmış, adeta "feleğin çemberinden geçmiş" bir karakter olarak sunulan roman anlatıcısını vasıflandırmak için verilmiştir. Arif kelimesi bu karakterin bilgili oluşunu, çelebi ise terbiyeli ve nazik oluşunu vurgular.

Etrafındakileri vatan, millet sevgisiyle yetiştirmeye çalışan, düzeni seven ve Kırım'da dirlik düzenlik olması için çabalayan karaktere Nizam Dede ismi uygun bulunmuştur. Kırım'ın kurtuluşu için mücadele veren, cesaretiyle öne çıkan, güçlü fiziğiyle namı pehlivan olan şahıs, Arslan Bey olarak adlandırılmıştır. Kırım hanları için kullanılan bir unvan olan Giray, Nizam Dede'nin oğluna verilmiş bir isimdir. Nizam Dede'nin kızının adı Aybike, torunlarının adı Bahadır ve Nurdevlet'tir. Yine Nizam Dede'nin yakın ilişki içinde bulunduğu şahısların isimleri Şahbaz Bey ve Bahtlı Beydir. Görüldüğü gibi romandaki şahıs kadrosu oluşturulurken Türk tarih ve kültüründe olumlu anlamlar yüklü isimler tercih edilmiştir.

Hilal Görününce romanının ismine ilham olan tarihî olay şu şekilde özetlenebilir: Eski Kırım hanları düşman üzerine sefer yapmayı planladıklarında ayın gökyüzündeki görüntüsüne bakarlar. Ay, hilâl şekline geldiğinde düşmana hücum ederler. Hilalin görüntüsü Kırım Türklerine savaş ortamında moral verdiği gibi, savaştan zaferle çıkılması için bir uğur olarak da algılanmaktadır: (Çokum 1984, 13)

Yeni ay doğduğunda... Babası öyle anlatmıştı. Evvel zamanlarda han ordusu sefere çıkmak için hilâlin doğuşunu beklermiş. Hilâl göründü mü, o gün sefer için kutlu bir gün sayılıp yollara düşülmüş... Moskof'un üstüne o kutlu günde gidilirmiş.

4.1. Destan ve Mitoloji Unsurları

Eserin en önemli karakteri Nizam Dede, Ergenekon Destanı'nda demir dağı eriterek kurtulan eski Türkler gibi, Kırım Türklerinin de Rus esaretinden kurtulacağını düşünmektedir. Ona göre, Osmanlı ordusu Bahçesaray'a ulaştığında Kırım'ın kurtuluşu için büyük fırsat ortaya çıkmıştır. Osmanlı ordusu ile Kırım Türkleri el ele verip savaş hazırlığı yapmalı ve düşmana karşı birlikte

mücadele etmelidir. Ergenekon'daki demir ustasını kendine örnek alan Nizam Dede, hiç kimseye haber vermeden Tepegerman dağlarının eteğindeki bir mağaraya kapanır. Burada Rus esaretinden kurtuluş için gizlice demirden bıçak ve kama gibi silahlar üretmeye başlar: (Çokum 1984, 163)

Bu ateş, bu demir bedenine güç katıyordu. Demir dağları eriten ataları gibi zorlukları yenmeğe başlamıştı. Sanki bu ateşin içinde kendisi de eriyip yeryüzüne akacaktı. Her azası demir, iliği kemiği demir...

Romanda mağaranın bir metafor olarak kullanımı çok önemlidir. Mağara metaforu Plâton'un idealar âlemini açıklarken başvurduğu bir benzetmedir. Ancak psikologlar bu metafora, insanlığın bilinmeyen dönemlerine işaretlerle arketip (archetype) olarak bakarlar. Arketipler insanoğlunun ortak bilinçaltını yansıtır. Mağara da simge olarak insanlığın bilinmeyen dönemlerine ilişkin ölüm ve yeniden dirilmeyi gösteren önemli bir arketiptir. (Gürol 1993, 197-201)

Burada mağara döl yatağını, devamlılığı, yeniden var olmayı, dirilişi simgelemektedir. Nizam Dede'nin de bu mağaraya çekilip eski demirleri işleyerek hançerler yapması son derece anlamlıdır. Nizam Dede, devamlı dağını toparlamaya çalışmaktadır. Osmanlı'nın Kırım'a tekrar gelmesi demek, eski hatalara düşmeden tek bayrak altında birleşmek, dünyaya Türk adını yeniden duyurmak demektir. (Tarım 2003, 33)

Nizam Dede'nin eski demirlerden bıçaklar, hançerler yapması yine Türk kozmolojisinin önemli kültlerinden "yer kültü"yle ilgilidir. Yer kültürüne bağlı olarak geçen "dağ" ve "demir" eski Türklerde kutsal sayılan iki unsurdur. Eski Türklerde dağların da kutsal kabul edildiğini, onlara saygı gösterildiğini, bazı kutsal törenlerin dağlarda yapıldığını biliyoruz. (Çoruhlu 2002, 108)

Başta Nizam Dede olmak üzere tüm Kırım halkının Osmanlı Türklerinden büyük beklentileri vardır. Onlara göre, buranın kurtuluşu Kırım Türkleri ile Osmanlı Türklerinin el ele vererek Rusya'ya karşı mücadele etmesiyle gerçekleştirilecektir. Zira Osmanlılar, Kırım Türklerinin kardeşi, ayrılmaz parçasıdır. Savaş nedeniyle Kırım'a gelen Osmanlı ordusu kurtuluş için Allah'ın lutfudur, bu nedenle onlara yardım edilmelidir. (Çokum 1984, 39)

Yıllardır, Osmanlı'nın buralara geleceği günü bekledim. Babam Kutlu Bey de o hasretle öldü. Göremedi şu günü. "Oğullar, canlar Osmanlıyla el ele vermeden Kırım'ın kurtulması mümkün değildir" derdi. Ben de buna inandım. Bu sözü bir gün olsun yüreğimden çıkartmadım. Az ötemizde Moskof'la vuruşan Osmanlı bizim kardaşımızdır, kolumuz kanadımızdır. Biz bu zulümden kurtulursak ancak Osmanlı kardaşlarımız sayesinde kurtuluruz. Bu böyle bilinsin.

Uzun yıllardan beri Kırım'ın bağımsızlığına kavuşacağı günü umutla bekleyen Nizam Dede, köylülerle yaptığı bir toplantıda Ruslara karşı isyan bayrağı açan Mansur, Şeyh Şamil ve Mübarek Çoban gibi tarihî ya da efsanevî şahsiyetleri tek tek hatırlatır: (Çokum 1984, 69)

Şu gördüğünüz ihtiyar, gözünü açtığından beri Kırım'ın kurtulacağı günü bekler. Bekler de milleti gaflette ve uykuda görüp yüreğindeki od bir türlü sönmez. Yaş yetmiş. Ben beşikteyken Mansur kalkmış Moskof'un tepesine inen bir yumruk olmuş. O da unutuldu gitti. Katerina o mübareğin idam fermanını yazdığında ben on yaşında olmalıyım. Şimdi bana diyeceksiniz ki İmam Şamil'i unutuyorsun. İmam Şamil'in Kafkas Dağları'nda nice nice kahramanlıklar gösterdiğini bilmeyenler yok. Şu Kırım diyarında ise Mübarek Çoban derler bir yiğidin nâmını işittik.

Eserin başından sonuna kadar atın Türkler için taşıdığı yüksek değer dile getirilmektedir. Atı yarı kutsal bir varlık olarak gören Nizam Dede, Dilara adını verdiği bir at satın alır. Sonradan atın ayağında küçük bir siyahlık fark eder; bu duruma morali bozulur. Zira Kırım Türklerinin inanışına göre ayağında küçük de olsa siyahlık bulunan atlar uğursuz kabul edilir ve sahibinin öleceğine

Turkish Studies

inanılır. Muhtemelen bu inanış bütün Türklerce kabul edilmektedir. Nitekim Hilal Görününce'de korkulan inanışın gerçekleştiği görülür. Çünkü Giray Bey, ormanda Rus askerleri tarafından katledilmiş; bu arada çok sevilen Dilara adındaki at da öldürülmüştür.

Nizam Dede'nin torunu Bahadır, okulda ders sırasında pencereden atlara çokça bakıp dersle ilgilenmeyince öğretmeni Rüstem Hoca ona kızar ve dersten çıkarır. Bunu duyan Nizam Dede, Rüstem Hoca'nın davranışına öfkelenmiştir. Eve döndüğünde bu durumu Şirin Gelin'e anlatır. Sözleri Türklerin ata verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir: (Çokum 1984, 18)

O an, Rüstem Hoca'nın Bahadır'a söylediklerini hatırlayıp canı sıkıldı. Bak şu kart hocaya dedi. Çocuk attan söz edince kızmış. Mektepten salıvermiş. Haberin var mı gelin? Türk dediğin atsız olur mu? Ben bozkırda doğdum. Bir kıl çadırda doğdum. Deşt-i Kıpçak'ta at koşturarak gücümü kuvvetimi kazandım. Taş gibi, kaya gibi oldum. At üstünde uyudum, at üstünde aş yedim. Öyle zamanlar oldu ki uzun yola çıktığımda at üstünde namaz kıldım.

Atı Türk'ün uğuru, hüner ve şerefi olarak gören Nizam Dede, onu Kırım Türklerinin en kıymetli varlıklarından biri olarak algılamaktadır: (Çokum 1984, 19)

Büyüsün de ata binsin benim oğlum, dedi. Tavla tavla atları olsun.

-İnşallah kızım! Tavla tavla olmasa da atsız kalmasın. Çünkü at bizim uğurumuz, gücümüz, kuvvetimiz demektir. Hünerimizdir, şerefimizdir.

Atın dışında Türk destanlarında yer alan demir eritme ve demircilik; mağara, rüya, ateş, ışık gibi diğer önemli destan motifleri de Hilal Görününce'de mevcuttur: (Eker 2009, 19) Eserdeki Nizam Dede, yarı Korkut Ata, yarı Basat kıvamında millî efsaneleri gönlünde yaşatan ulu amaçlı bir öncüdür. Bazı gecelerde sanki sırrı bilinmez, kimliği meçhul bir atlı tarafından uyandırılarak hayaller kurar. (Kabaklı 1994, 616)

4.2. Vatan ve Millet Sevgisi

Roman karakterlerinin birçoğunda Osmanlı Türkleriyle Kırım Türklerinin birbirleriyle ayrı düşmesinden kaynaklanan üzüntülü ruh hali görülmektedir. Bu iki Türk topluluğu, ne kadar birbirine kavuşmaya çalışsa da, Rus engeli sebebiyle bunu başaramaz.

Romanda vatan sevgisi ve Rus zulmünü daha belirgin biçimde vurgulamak için Polonyalı ünlü şair Adam Mickiewicz'den (1798-1855) bahsedilmektedir. Şair, Kırım Savaşı'nın en yoğun biçimde devam ettiği sırada Kırım'a gelmiştir. İlk bakışta etrafta divane ya da kaçkın biriymiş izlenimi uyandırmıştır. Bulaşıcı bir hastalığı varmış gibi insanlardan kaçan Mickiewicz'in gözlerinde derin bir keder vardır. Daha sonra onun bu durumunun nedeni anlaşılacaktır. Perişan görümlü şairin Kırım Türkleriyle iki ortak noktası vardır: İlki memleketi Polonya'ya olan "vatan sevgisi", ikincisi Rus zulmüdür: (Çokum 1984, 122)

Evet oğul. Gelip buralarda dolaşır, bir şeyler mırıldanır. Lehistanlıdır. Moskof'tan zulüm görmüş biridir. Kederi bizimkine eş. Yüreği odlu, hem güzel, hem cömert. Ne diyorum sana. Şâir işte, Giray Can. Vatan âşığı bir şâir.

Kırım Türklerinin toprağa bağlılığı ve vatanlarına verdikleri büyük değer, Hilal Görününce'de sürekli ön plana çıkarılır. Giray Bey ile konuşan Yahudi Samuel, Kırım'ın Türklerin idaresindeki eski ihtişamlı günlerinin sona erdiğini hoş olmayan bir tavırla söyler. (Çokum 1984, 46) Ardından da,

O giraylar öldü. Mezar taşları paramparça oldu. Git gör, harap viran... Şimdi söyle hangisi değerli?

Turkish Studies

diye sorar. Giray'ın verdiği cevap vatan ve toprak sevgisini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Bu harap olmuş Bahçesaray benim için daha değerlidir usta. O benim öz toprağım.

Romanda Kırım'ın şehirlerinin ve diğer yerleşim yerlerinin orijinal Türkçe isimleriyle tek tek sıralandığı görülmektedir. Bu yerlerin gerçekte Ruslar tarafından konulan Rusça isimleri olduğu bilinmektedir. Yazar bilinçli biçimde Türkçe isimleri kullanmayı tercih etmiştir. Buraların yüzyıllardan beridir Türk yurdu olduğu ve bundan sonra da Türk yurdu olarak kalacağı vurgulanmaya çalışılmaktadır: (Çokum 1984, 120)

Bütün şehirler yavaş yavaş uyanıyordu. Bahçesaray, Akmesçit, Eski Kırım, Keefe, Yalta, Balaklava, Akyar, Gözleve... Sudak'ta yazın son gülleri açıyordu.

4.3. Töreler ve Folklorik Unsurlar

Hilal Görününce'de Kırım Türkleri folklorik unsurları ve örf-adetleriyle çok yönlü olarak tanıtılmaktadır. Hıdırellez şenlikleri düzenlemek, destan anlatmak, karşılıklı maniler söylemek, pehlivan güreşleri tertip etmek, çocuklara bilmeceler sormak bunlar arasındadır.

Romanda Türklerin devam ettirdiği ve ettirmediği pek çok adet ve ritüel söz konusudur. Ayrıca romanın kurgusu içinde toylar düzenlenir, kurbanlar kesilir, insanlar bir araya gelir, yemekler yapılır, yarışmalar, eğlenceler tertip edilir. Herkes büyük bir mutluluk içinde baharı sevinçle karşılar. (Eker, 2009, 19)

Başta Avrupa toplumları olmak üzere dünyada pek çok toplumda birbirinden keskin çizgilerle ayrılan zengin ve fakir zümreler her zaman var olmuştur. Oysa ilginç bir biçimde Eski Türklerde böyle keskin bir zengin-fakir ayrımı görülmez. Zira hanlar ve beyler yılın belli zamanlarında şöenler düzenlerler. Şöenin ardından kendilerine ait kimi değerli eşyaların ihtiyacı olan kişilerce yağmalanmasına izin verirler. Böylece Türk boylarını oluşturan fertler arasında ekonomik anlamda büyük farkların ortaya çıkmasına mani olurlar. Benzer bir durum Hilal Görününce'de karşımıza çıkar. Arslan Bey, eşi Göknur Hanım'ı kaybettikten sonra, maddî sıkıntı içine girer. Nizam Dede, ona para yardımında bulunmak ister. Buna razı olmayan eşi Altın Hanım, Nizam Dede'nin kendi varlığını adeta yağma ettirdiği düşüncesindedir. Nizam Dede ise bunun Türklerin atalarından intikâl eden bir töre olduğunu söyler: (Çokum 1984, 22)

Altın Hanım, "malını mülkünü yağma mı ettireceksin Nizam Bey?"

Nizam Bey, kadının bu öfkesine karşılık sakın bir sesle,

Neden olmasın? dedi. Atalarım, cetlerim çadırlarını yağma ettirirlermiş. Ben de yaparım. Bana Koca Nizam Bey demişler.

Eserde Türk toplum yapısına ve geleneklerine uygun olarak büyüklerin sözlerine değer verilip hürmet ve itibâr gösterildiği vurgulanmaktadır. Nizam Dede, sözü ve fikirleri dinlenen, saygı gösterilen bir kişilik olarak sunulur: (Çokum 1984, 68-69)

Şimdi sıra sohbeta geldi. Görgümüz odur ki, sohbeti açan mecliste yaşça büyük olandır. Bu sebeple sözü sen açsan daha münasip olur Nizam Bey. Meclistekiler başlarını sallayıp "doğru" dediler.

Kırım Türklerini bir bütün olarak gözler önüne sermeye çalışan Çokum, Kırım Türkçesine ait kelimeleri uygun biçimde eserin bünyesine dâhil etmiştir. İçinde arışke¹, çokrak², tepreş³,

¹ Arışke: Tavuk çorbasi.

² Çokrak: Kaynak, pınar.

³ Tepreş: Hıdırellez zamanında kırlara çıkmak ve çeşitli eğlenceler yapmak.

kalakay⁴, aydamak⁵, bastırık⁶, tatay⁷, apakay⁸, tuvgan⁹, çıdamak¹⁰ gibi örneklerin de yer aldığı Kırım Türkçesi'ne ait yaklaşık 65 kelimeyi romanda kullanmayı tercih etmiş; böylece eserin daha gerçekçi olmasını sağlamış, okuyucunun ilgi ve dikkatini metne yönlendirmiştir.

Eserlerinde genel olarak değişik anlatım vasıta ve tekniklerine başvuran yazar, Hilal Görününce'de eski vak'anüvis tarzını hatırlatan bir tarihçi tekniğini ve üslubunu benimsemiştir. Romanda olayları aktarırken anlatma ve daha çok da gösterme yöntemini kullanır. Çokum'un diğer romanlarında olduğu gibi Hilal Görününce'de dramatik bir yapı göze çarpar. Yazarın beklenmedik ölümlerle ve sürpriz sonlarla dramatik yapıyı daha da güçlendirdiği görülür. Romanda sırasız ve ani ölümler dikkat çeker. Bu da dramatik yapının bir parçasıdır. (Ercilasun 2009, 105-106)

5. Sonuç

Sevinç Çokum'un Hilal Görününce romanı, Kırım Türklerinin 1853-1856 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı sırasındaki toplumsal durumunu gözler önüne sermektedir. Yazarın yoğun ön hazırlık sonrası kaleme aldığı eser, Kırım Türklerine ait zengin bir içerik taşımakla birlikte, o zamanki Kırım Türklerinin istek, hayal ve beklentilerini de dile getirmektedir.

Çokum'un Hilal Görününce romanı ile Cengiz Dağcı'nın Korkunç Yıllar, Yurdunu Kaybeden Adam, Onlar da İnsandı, O Topraklar Bizimdi adlı romanlarının ortak noktası, Kırım Türklerinin maruz kaldığı sıkıntılardır. Hilal Görününce, 1853-1856 yıllarını işlerken Cengiz Dağcı'nın adı geçen eserleri İkinci Dünya Savaşı yıllarını ve sonrasını dile getirir. Sevinç Çokum'un diğer bir çalışması olan Rozalya Ana adlı hikâyesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrası sürgüne gönderilen Kırım Türklerinin yurtlarına dönme mücadelesini anlatır.

Kırım Türkçesine ait belli bir kelime dağarcığını da bünyesinde barındıran Hilal Görününce, Kırım Türklerinin inanış ve törelerini bir roman çerçevesi içinde sunar. Rusların Kırım Türklerine uyguladığı baskı ve zulmün vurgulandığı eserde, diğer Türk topluluklarının da benzer olumsuzluklara maruz kaldığı hissettirilir. Sevinç Çokum, eser aracılığıyla Osmanlı Türklerinin, Kırım Türkleriyle olan yakın ilişkilerini anlatırken, adeta etle tırnak haline gelmiş bu iki Türk topluluğunun birbirine olan derin sevgi ve bağlılığını ifade etmektedir.

Sevinç Çokum'un Hilal Görününce vasıtasıyla Kırım Türklerinin 1850'li yıllardaki toplumsal yapısını ve trajedisini bir roman formu içinde başarıyla gözler önüne serdiği ve böylece edebiyat dünyamıza zenginlik kattığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Akılın ve Bilimin Aydınlığında Eğitim Dergisi, (2004), S: 51. 33-39, Ankara: MEB Yayınevi.

AYATA Yunus (2008) : “Türk Edebiyatında Dış Göç Bir Dış Göç Örneği Olarak Çırpıntılar”, **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 3/2 Spring 2008, 97-122.

COŞKUN Sezai (2009): “ Sevinç Çokum'un Romanlarında Kültürel Meseleler ve Milli Kültür Unsurları”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 21, s. 281-299.

⁴ Kalakay: Çörek.

⁵ Aydamak: Eşkya.

⁶ Bastırık: Zindan.

⁷ Tatay: Abla.

⁸ Apakay: Hanım, eş.

⁹ Tuvgan: Akraba, yiğit.

¹⁰ Çıdamak: Tahammül etmek.

- ÇOKUM Sevinç (1984): **Hilal Görününce**, İstanbul: Cönk Yayınları.
- ÇOKUM Sevinç (1989): **Ağustos Başağı**, İstanbul: Cönk Yayınları.
- ÇOKUM Sevinç (1996): **Çırpıntılar**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÇORUHLU Yaşar (2002): **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- ENGİNÜN İnci (2000) : **Araştırmalar ve Belgeler**, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- EKER Merve (2009) : “Sevinç Çokum’un Romanlarında Milli Kimlik”, **Yağmur**, İstanbul.
- ERCİLASUN Bilge (2009): “Sevinç Çokum ve Dört Romanı”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)**, C: XXVI, 81-108.
- GÜROL Ender (1993) : “Arketip”, **Türk Dili**, S: 500, 197-201.
- KABAKLI Ahmet (1994): **Türk Edebiyatı** (Hikâye ve Roman) İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- KARAL Enver Ziya (1988): **Osmanlı Tarihi**, 5. C, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MORKOÇ Ayvaz (2009): “Sevinç Çokum’un Rozalya Ana Hikâyesinde Kırım Türklerinin Göç Hadisesi ve Vatan Sevgisi” **Turkish Studies**, İnternaitonal Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 4/3 Spring 2009, 1565-1576.
- ŞAHİN Seval (2011) : “Edebiyatta Öteki ve Sevinç Çokum Örneği” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 29, 153-170.
- TARIM Rahim (2003) : “Türk Kültürüyle Yoğrulmuş Bir Roman Hilal Görününce”, **Türk Edebiyatı**, S: 356, 32-34
- YILMAZ Ayfer (1999) : “Sevinç Çokum ve Romanları Üzerine Bir İnceleme”, **Türk Yurdu**, S: 143, 45-50.